

HISTORISKA NYHETER

Nr 59
Statens historiska
museum
1995

Allt
är guld som
glimmar

INNEHÅLL

Ålfiskarens gyllene fångst

I guldsmedens verkstad

Guldets vägar

En gotländsk förmögenhet

0,22 g blir 2 ton

Drömmar om guld

Stavers skatt är min!

Akerendam

Vad är det för
mening med guld?

Femtiofem guldgubbar
i Slöinge

Med guld i blick

Guldgubbar, vad är det?

Kyrkornas
försvunna skatter

Skatter
från främmande land

Valdemarsskatten

Hvad är det för skit som
ligger der?

Guldhalskragarna – så
gick det till när de hittades

Nordens guldålder

Kontrollstämplarna berättar

Den guldhungrige Midas

Gull-Anders
– fyndet från Bankälla

Rike-Lotta och Guld-Per

Guldrummet
klarar nästa istid

Skatterna från Tureholm och
Timboholm

Guldringen i garderoben

Guldupphittare

Svärdsknappen
från Hammarby

Tessins ring

Har du ett skattfynd
i byrålådan?

Trollhätteguldet

0,22 g blir 2 ton

Varför har just Sverige en sådan stor samling forntida guld- och silverföremål?

Svaret är den mer än 300 år gamla förminneslagen som fastslår att ädelmetall äldre än 100 år tillhör kronan och att upphittaren av föremål av guld, silver och koppar (idag brons) erhåller ersättning av staten med metallvärdet plus en åttiondels förhöjning.

I detta avseende skiljer sig Sverige från flera andra länder där ersättningen för ädelmetallfynd tillfaller markägaren eller, som i Danmark, delas mellan upphittare och markägare. Det har, kort sagt, i regel lönat sig att vara ärlig i Sverige och lämna det funna till myndigheterna. Skatterna har sedan 1600-talet placerats i den samling antikviteter som idag är Statens historiska museum vid Narvavägen i Stockholm.

De flesta av våra guldfynd har hittats vid de stora uppodlingarna under tidsperioden 1860–1920. Många är berättelserna om vanligt fattigt folk, pigor, drängar och inhysesbjövar, som genom ett skattefynd vid betgalling, potatisskörd och nyodling fick en oväntad rikedom som förändrade deras liv. För många innebar "guldpengarna" möjlighet att köpa en Amerikabiljett, för andra att skaffa ett stycke jord och bygga en egen stuga. Några spenderade pengarna på närmaste krog eller gjorde en Stockholmssväng som snabbt gjorde slut på den oväntade rikedom.

Fynd av forntida ädelmetall tillhör alltså kronan – staten – som har skyldighet att inlösa rikets skatter. Tyvärr har så inte alltid kunnat ske. Av Sveriges största forntida gulds katt på över 12 kilo kunde staten 1774 på grund av rikets dåliga finanser endast lösa in en mycket liten del. Resten smältes ned utan att man brytt sig om att på något sätt dokumentera vad den bestod av.

I detta nummer av Historiska Nyheter berättar vi om några av upphittarna och om några av de många skimrande skatterna i Guldrummet. Har Du förresten sett dem – t ex Allebergsmaskerna eller Björnhovdaplåtarnas sagovärld av hjältar och farliga rovdjur?

Välkommen till Guldrummet och Historiska museet vid Narvavägen 13–17 i Stockholm!

Stockholm i november 1995
ULF ERIK HAGBERG
museidirektör

Stämpling av guldtacka nr 40 000. Foto Boliden Mineral AB.

geologiska miljö och klimatet på platsen. Det har blivit allt vanligare att laka med någon form av lösning på stora högar av grovkrossad malm, s k heap leaching. Lösningens guldinnehåll utvinns sedan genom elektrovinning och gjutning av tackor sker därefter. Den metoden är mycket ekonomisk och är vanlig i bl a USA och Australien. Boliden använder den i sin gruva i Sukhaybarat, Saudiarabien.

Guldprospektering

Efter upptäckten av Bolidengruvan ägnade sig inte Boliden Mineral åt ren guldprospektering i någon större omfattning. Det man letade var främst sulfidmalmer med guldinnehåll som bimetall. När guldpriset steg i början av 80-talet blev det intressant att leta malmer där guld var huvudmetall. Resultatet blev fyndigheterna Enåsen i Hälsingland och Åkerberg i Västerbotten. Även andra företag som Terra Mining intresserade sig under 80-talet för guldprospektering. Björkdalsgruvan blev deras fynd. När svensk minerallagstiftning ändrades under 90-talet ökade möjligheterna för utländska företag att vara verksamma i Sverige. Därför finns nu flera företag som letar guld. Ett är det franska Cogema, som har ett samarbetsprojekt med Boliden Mineral om prospektering och eventuell produktion i närheten av Skellefteå.

Guld fortsätter att fascinera människor världen över trots att relationen till valutor inte längre finns. Det mesta gullet används till smycken, tändar och elektronik samtidigt som en del fortfarande används som ett skydd mot inflationen. Guldpriset är idag relativt högt, om än inte på de nivåer som gällde vid 1980-talets början. Trots detta lockar det prospekterare både i Sverige och utomlands.

HANS FRITZÉN

Minus 20 grader, klockan är 03.00. Ljuset från 793:ans strålkastare lyser upp den snötäckta rampen som leder fram till krossverket i Aitikgruvans dagbrott. 365 dagar om året, dygnet runt, lastas truckar av 793:ans storlek med 220 ton malm som sedan krossas, mals, floterar och torkas till ett kopparkoncentrat, en slig.

Malmen i Aitik utanför Gällivare bryts för sitt kopparinnehåll men den innehåller också små mängder guld, faktiskt inte mer än 0,22 g/t. Det betyder att truckens last innehåller mindre än 50 g guld, men eftersom man bryter 16 miljoner ton malm i Aitik årligen, slutar den årliga guldproduktionen ändå på 2000 kilo. Aitik är därmed Sveriges näst största guldproducent.

Störst är Björkdalsgruvan i Västerbotten. Det är främst i Norrbotten och Västerbotten som guld produceras även om del kommer fram i Dalarna och Värmland. I de norrländska gruvorna produceras årligen 6 ton.

Smältning på Rönnskär

Kopparkoncentratet med guld (sligen) transporteras 40 mil ned till smältverket Rönnskär utanför Skellefteå. Där blandas det med andra koncentrat för att därefter rostas, smältas, konverteras och raffineras. Gullet följer med i processen ända fram till raffineringen av kopparen som sker elektrolytiskt. Kopparkoncentrat (anoder) med en vikt av drygt 300 kg sätts ned i elektrolystankar tillsammans med tunna plåtar som fungerar som katoder. I tankarna finns en elektrolyt som kopparjonerna kan röra sig i när elektrisk ström släpps på.

När kopparjonerna på så sätt vandrar från anod till katod, faller vårt Aitikguld till botten av tanken och bildar ett slam.

Slammet som inte bara innehåller guld utan även silver, platin och palladium pumpas över till ädelmetallverket där en liknande process börjar. Efter lakning, filtrering, smältning och elektrolyt skiljs ädelmetallerna från varandra. Gullet gjuts till 12,5 kilos tackor eller granuleras. Rönnskärsverken använder även andra guldhaltiga råvaror än koncentrat. Så mycket som en fjärdedel av Rönnskärs totala guldproduktion på 7–8 ton kommer från elektronikskrot som uttjänta datorer.

Heap leaching

Idag är det en minoritet av världens guld som kommer fram med den metod som Boliden Mineral använder i Aitik och på Rönnskär. Avgörande för vilken metod som väljs är bl a guldets

Arkeolog Ulf Wiking, Lödöse museum, med ett av fynden från Vittene. Foto Skara Tidning.

Trollhätteguldet

Drygt 1,8 kilo guld i form av fem hals- eller armband har påträffats vid Vittene nära Trollhättan. Arkeologer avsåg i november 1995 ett boplat- och verkstadsområde från tiden omkring Kr f med metalldetektor. De fasta kulturlagren kommer att undersökas 1996. Några av ringarna är avsiktligt förstörda – ett vanligt sätt att offra dyrbarheter till gudarna. Guldsalten i Vittene är det tredje största guldfyndet i Sverige genom tiderna.

Läs mer på sid. 26

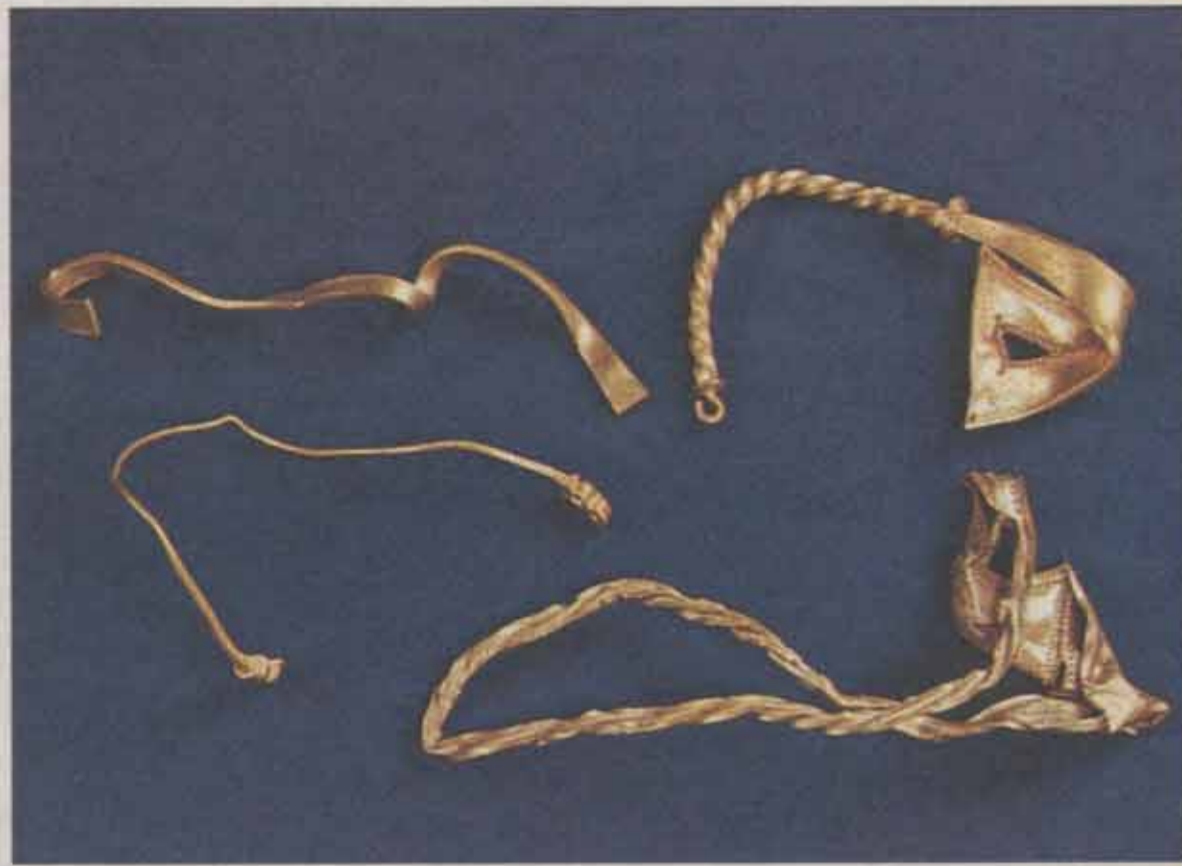

Foto Christer Åhlin, SHM Media.

SVÄRDSKNAPPEN FRÅN HAMMARBY OCH DRÄNGEN SOM FANN DEN

I en icke-monetär ekonomi som den under folkvandringstiden omvandlade man gärna sina ädelmetalltillgångar till skimrande smycken med vilka både män och kvinnor prydde sig. De visade bärarens status och sannolikt var det strängt reglerat vem som fick bära vilka smycken.

Även männens vapen hade denna funktion. De skickligaste guldsmeder anlätades för utsmyckningen. Särskilt svärden lade man ned arbete på. De fick vackra U-formiga doppskor, ibland av silver och med munbleck som i lyxvarianterna var av guld med ornamentik i karvsnitt och filigran. Ville man skryta med sin förmögenhet utan att ha konstintresse kunde man inskränka sig till att linda grova tenar av obearbetat guld kring svärdsslidans mynning. Största omsorgen lade man ned

på svärdsfästernas utsmyckning. De allra finaste fästena krönte man med en svärdsknapp av guld med granater infattade i celler. På s k ringknappssvärd kompletterades knappen med ett särskilt hederstecken i form av två i varandra trädde kompakta guldringar som indikerade särskilt hög status. Dessa svärdstillbehör utdelades sannolikt av dåtidens regenter till småkungadömenas högsta dignitärer, ja i vissa fall är det nog kungarna själva som burit dem efter att ha mottagit dem från kungar av än högre rang inom eller utom Skandinavien. Teknik och utförande talar för att de finaste svärdsknapparna inte är inhemska arbeten utan importerade från frankernas land, det som nu är sydvästra Tyskland.

En av de förnämligaste av Nordens alla svärdsknappar hittades 1897 på Stora Väsby ägor i

Hammarby socken i Uppland av drängen Axel Ferdinand Franzén vid harvning i en åker. En intressant detalj på själva knappen är att några av cellerna på dess ena sida är fyllda med grön glasfluss som effektivt kontrasterar mot de planslipade röda granaterna. Knappen har senare försetts med en kopplad dubbelring av guld. Tack vare en intervju som hembygdsforskaren Hugo Sabel gjorde 1940 med Vilhelm Bruzell född 1887 och trädgårdsmästare vid Stora Väsby vet vi hur det gick till när svärdsknappen hittades. Enligt Bruzell skall Franzén ha lämnat fyndet till gårdens brukare baron Munck som var en släkting till ägaren de Geer.

Guldvikten visade sig vara 130,2 g, vilket då värderades till 302 kr och 60 öre. I statlig inlösen fick Franzén 430 kr. Det motsvarade ungefär fyra årslöner för en dräng (en dräng hade vid sekelskiftet ca 100 kr om året + kost och logi). Franzén blev mäkta glad, slutade på gården, åkte till Stockholm, tog in på hotell och köpte nya kläder. Sedan "levde han loppa" i stadens nöjeskvarter så länge pengarna räckte. Det gjorde de i två veckor. Då åkte han tillbaka till Väsby gård och frågade om han fick börja på sitt gamla jobb igen. Han återanställdes för han var en ärlig och duktig dräng. Gårdens folk klandrade honom länge för hans slöseri men han försvarade sig och sa: "Som dräng vet jag att jag aldrig kan bli något annat. Jag får bara se på hur herrskap roar sig. Jag fick en chans att smaka på deras livsföring och den tog jag. Får jag så här mycket pengar en gång till, gör jag om det för det här var livet".

JAN PEDER LAMM

Svärdsknappen från Hammarby.
Foto Ulf Bruze, SHM Media.

DRÖMMAR

I folklig berättartradition har

historier om gömda skatter

en framträdande plats

OM GULD

Teckning Lennart Thorstensson

Flertalet skattsägner är upp-tecknade under 1800-talet, men många är med säkerhet betydligt äldre. Skattsägnerna behandlar drömmarna om det ouppnåeliga, att en dag plötsligt bli rik. Sägnerna har som regel ett ganska likartat innehåll. De berättar hur man upptäcker platser där skatter finns gömda, hur skatten bevakas av en väktare, hur man ska bära sig åt för att erövra skatten och varför skattgrävningen – trots allt – vanligen misslyckas.

Det finns också berättelser som handlar om skattgrävare som verkligen lyckats erövra en skatt. De drabbas dock som regel av sådana spöckerier och samvetsqual att de tvingas gräva ned skatten på nytt.

Många skatter troddes ligga gömda i forntida gravhögar och rösen. Dessa fornlämningar fick ofta namn som anspelade på den undangömda skatten som Gullberget eller Gullhögen eller på skattens väktare t ex Orm-

kullen och Drakarör. Namnen används ofta fortfarande även om sägnerna kan vara glömda.

Skatter som "blossar"

Platser där skatter fanns kunde upptäckas genom ett särskilt eldsken. Man sa att skatterna "blossade". Skenet från en sådan eld var blekare än skenet från vanliga eldar. Det syntes oftast på höstkvällar och hade många namn. Det kallades "trolleld", "drakeld", "godseld" eller "pengabloss". Många personer uppges ha sett sådana eldar.

Ibland kunde man få se en gubbe stå och skura guld- och silverpjäser i skenet av elden som brann ur gravhögen. Om man då hade mod att smyga sig fram och kasta ett stålföremål eller en psalmbok genom elden kunde man erövra dyrbarheter. Men man måste bära sig rätt åt, i annat fall riskerade man att bli fördärvad.

Skattens väktare

I sägnerna vaktas skatterna som regel av en drake. Ibland kan man i dagsljus se draken som en stor orm med lång man ligga och vakta sitt guld och silver. Draken avlägsnar sig ibland från sin skatt. Man kan då få se den ila efter marken eller komma flygande i luften i en eld som liknar ett brinnande risknippe.

Ett tillfälle då draken alltid brukar vara borta från skatten är vid midnatt på midsommarafton. Under en sådan tillfällig frånvaro är det möjligt för skattgrävare att bemäktiga sig den obevakade skatten. Vissa försiktighetsmått är dock nödvändiga. Annars riskerar man att bli sliten i stycken av den återvändande draken. Även torsdagsnätter är lämpliga för skattgrävning. Viktigast av allt är emellertid att vara helt tyst under arbetet. Annars riskerar man att väktaren plötsligt återvänder eller att skatten sjunker ned i jorden.

Gyckelsyner

En mängd sägner handlar om hur skattens väktare med hjälp av synvillor försöker få skattgrävarna att bryta sin tystnad. En vanlig gyckelsyn är att en liten halt höna kommer dragande på ett stort hölass. Vid åsynen av detta märkliga ekipage brister skattgrävarna ut i skratt, varvid skatten försvinner ned i jorden. Skatten sjunker ofta så djupt att man inte kan försöka gräva efter den på nytt förrän efter sju eller nio år.

Väktaren kan också på olika sätt försöka skrämja skattgrävarna att avbryta arbetet. En vanlig synvilla är att skattgrävarena plötsligt får se att byn därhemma står i lågor. De upphör då med grävningen och rusar hem, bara för att upptäcka att där är allt som vanligt. Ibland hörs även en röst tala med dov stämma ur gravens innandöme. Detta brukar få till följd att skattgrävarena förskräckt slänger sina spadlar och rusar därifrån.

Gullberget i Barva

Ett exempel på en skattsägen kommer från Barva socken i Södermanland. Där finns ett röse som kallas Gullberget. Namnet antyder att det förekommit spekulationer om dyrbarheter som kan finnas gömda i röset. Det finns också en berättelse som bekräftar detta.

"Man trodde allmänt att en skatt fanns gömd i Gullberget och många hade letat efter skatten. På torpet Stenstugan bodde på 1870-talet en ovanligt stor och grov bonde, som hette Johan Johansson. Han bestämde att han tillsammans med en annan bonde, Peter Petersson i Lövnäs, skulle gå till Gullberget och ta upp skatten. De båda bönderna hade hört att det måste ske en torsdagsnatt vid fullmåne, och att de som skulle utföra arbetet inte fick ge ett ljud ifrån sig. Mycket riktigt fann de skat-

ten långt ned i röset. De grep tag i kistan och hade lyft den ett gott stycke då de fick se en höna som drog ett hölass efter sig. De tyckte att det såg så löjligt ut att de brast i gapskratt. Genast gled kistan ur händerna på dem och föll tillbaka i djupet och syntes inte mer."

I Gullberget finns idag flera stora gropar som kan vara rester efter detta skattgrävningsföretag. Groparna fanns där redan på 1860-talet när Olof Hermelin tecknade röset. Eller är historien om den misslyckade skattgrävningen bara uppdyktad för att förklara förekomsten av gropar i röset? Oavsett när och i vilket syfte groparna i Gullberget tillkommit, bidrar de och spekulationerna om deras tillkomst till rösets kulturvärde.

Sägenskatten

Berättelser om gömda skatter har under århundraden satt människors fantasi i rörelse. Genom skattsägnerna tillskrevs forntida gravhögar och rösen innebörd som möjliga källor till såväl rikedom som ond bråd död. Idag kan vi se att överraskande många fornlämningar ute i landskapet bär spår av forna skattgrävningsföretag i form av plundringgropar. Dess vittnar om att skattsägnerna i viss mening har en verklighetsbakgrund. Uppenbarligen har många förhoppningsfulla skattsökare lagt ned mycket arbete på att gräva sig ned i forntida gravhögar på jakt efter guld och rikedom. All denna möda torde dock med få undantag ha varit förgäves. Endast ett fåtal forngravar innehåller något guld.

För oss nutida människor är skattsägnerna i sig själva en skatt. De ger en bild av dem som berättat dessa historier och den tid de levde i. De kan också ge oss perspektiv på oss själva och vår tids drömmar om guld.

MATS BURSTRÖM

Gullberget avbildat av Olof Hermelin på 1860-talet. I rösets mitt skymtar en stor grop. Kanske vittnar den om forna skattgrävares gulddrömmar.

I guld- smedens verkstad

Smeden härskade över elden och konsten att göra praktfulla smycken eller dugliga vapen. Hans yrkesskicklighet var stor och han behärskade många dekortyper

Smedens verktyg skilde sig inte mycket från dem som används idag. I verkstaden fanns hammare, punsar, tänger och mejslar. Deglar och gjutformor var däremot annorlunda.

Vid *gjutning* hälldes smält metall i en gjutform som hade en hållighet som motsvarade det färdiga föremålet. Gjutformens utseende och material berodde på det föremål som skulle tillverkas. Enkla föremål göts i öppna former. Mer komplicerade krävde att man tillverkade en modell av vax som bakades in i lera. Lerformen upphettades så att vaxet smälte. Kvar blev en hållighet i vilken gjutmassan hälldes. När denna svalnat slogs formen sönder och det färdiga föremålet togs fram. Metoden kallas *cire perdue*, att gjuta med förlorad form. Gjutna föremål kunde efterbearbetas

Ringar med punsad dekor.

med punsning. En puns hamrades ned i ytan och lämnade ett avtryck. Gjutna föremål av silver och brons kunde även *förgyllas*, vanligen med brännförgyllning. Guld blandades med kvicksilver, blandningen påfördes föremålet som upphettades. Förgyllningen gav ett hållbart och vackert resultat men förgiftningsrisken var stor för den som utförde arbetet. *Drivning*

En smeds råvaruförråd.

innebär att ett bleck utvidgas och görs tunt med en hammare. Med denna teknik kunde man forma hela kärl eller tillverka tunna bleck som kunde användas som *pressbleck*. Sådana har en dekor i relief som uppstod genom att blecket pressades mot en matris eller patris. Matrisen hade motivet nedsänkt, medan patrisen hade ett upphöjt mönster.

Filigran och granulation

Pålagd dekor av trådar och korn kallas *filigran* och *granulation*. Den tråd man använde var slät, tvinnad eller pärlad och kunde formas till heltäckande flätmönster eller friliggande dekor-element. Filigrantråden tillverkades före vikingatiden av tunna bleckremsor som rullades, vreds eller hamrades till en slät tråd. Under vikingatiden drog man tråd. Då användes ett s k dragjärn, ett redskap med en serie hål med successivt minskande diameter. Genom att dra tråden genom allt mindre hål fick man den diameter man önskade.

Granulationskorn framställdes genom att små klippta metallbitar varvades med kol i en

Detalj av berlock från Lerkaka, Öland med granulerad dekor.

Papperstunn driven guldsål dekorerad med punsade koncentriska cirklar. Funnen vid torvtäkt 1847, Nättraby socken, Blekinge.

form varefter denna upphettades. Då smälte metallen och bildade korn. Man kunde även hålla smält metall genom en sil ned i vatten så att korn bildades. Granulationen formade vanligtvis pyramider med tre korn som bas och ett i toppen. Tråden och kornen löddes fast vid underlaget med hjälp av ett lod. Den mest använda lodtypen bestod av kopparsalt blandat med ett bindemedel och vatten. Massan fungerade som ett klister där dekoren kunde fästas innan föremålet upphettades. Av hettan smälte de pålagda delarna fast vid underlaget.

Dekorative inläggningar

Inläggningar av emalj, halvädelsstenar eller glaspasta gav smederna möjlighet att arbeta med

färgkontraster. *Emalj*, ett slags pulveriserat glas, lades på föremålen som därefter upphettades. Då smälte glaset och fastnade vid underlaget. *Infattningar* av glas som skulle imitera ädelstenar förekom också. Ofta kombinerade man dessa infattningar med tunna pressade silverbleck. Riktiga ädelstenar är sällsynta. De flesta arbeten med ädelstenar är importerade. Den röda granaten var den mest använda halvädelsstenen. Den spjälkades i tunna skivor, som slipades till geometriska former och infattades i guldceller. I botten på cellerna lades ett mönstrat bleck som reflekterade ljuset. Tekniken med infattade granater kallas *verrotérie cloisonné*. Nordborna lärde sig tekniken från romarna. Under folkvandringstiden (400–550 e Kr)

importerades granatarbetena men under vendeltiden (550–800 e Kr) började en inhemsk tillverkning.

Inläggningar med *niello*, som betyder "svart", förekom ofta på silver. Punsade eller graveerade fördjupningar fylldes med en blandning av silver, svavel och koppar varefter föremålet värmdes. Besläktad med niello är *tauschering* som kan förekomma på järnföremål. Då hamrade man in tunna trådar av guld, silver, koppar eller mäsning i fördjupningar i järnet. Dekoren gjordes ofta geometriska och byggde på kontrasten mellan järnet och de inlagda trådarnas lyster.

KENT ANDERSSON

Halsringen från Havor, kopia.

Foto Ulf Bruxe, SHM Media.

Guldets

vägar

Guld och silver importerades
under förhistorisk tid till Norden
som barrer, tackor och mynt.

Smyckeskatt från Mårtens i Grötlingbo socken, Gotland. Foto Ulf Bruxe, SHM Media.

Foto Christer Ahlin, SHM Media.

DEN GULD- HUNGRIGE MIDAS

Guld, pärlor och ädla stenar har nog varit synnerligen begärliga genom hela mänsklighetens historia. Men de är användbara i litet olika utsträckning.

Pärlor och ädla stenar har främst haft till uppgift att smycka. I äldre tid tillskrevs de sådana magiska egenskaper som att kunna avvärja sjukdom och annat ont. Guld har alltid varit en mycket användbar metall alltifrån att signalera ägarens status till att vara oundgänglig i den nutida elektronikens krets-kort. Man kan förstå alkemisternas strävan att framställa syntetiskt guld.

Midas, kung av Frygien, återfinns i gränslandet mellan myt och verklighet. Han var en av domarna när guden Apollon utmanats till en spelmanstävling av den flöjtblåsande satyren Marsyas. Apollon med sin lyra dömdes som segrare men Midas hade olyckligt nog ansett Marsyas som den skickligare. Apollon blev så vred över Midas åsikt att han förvandlade hans öron till åsneöron, något som Midas försökte dölja genom en mössa som gick ned över öronen. Detta var rimligen en såkallad frygisk mössa, en mjuk toppmössa med öron-lappar.

Midas är också bekant för att ha tillfångatagit satyren Silenos. För att slippa loss måste Silenos uppfylla något Midas önskade. Midas ville att allt han rörde vid skulle bli guld – och därmed blev Silenos fri. Midas upptäckte dock snart att hans önskan var mindre välbetänkt. Allt, även det han ville äta och dricka, förvandlades till guld.

GÖRAN TEGNÉR

Timboholmsskatten.

Under en lång period efter bronsåldern saknades guld i Norden. Först under första århundradet f Kr kommer det åter. Då fick nordborna kontakt med området runt Svarta havet. Där fanns ett guldsmide med starka hellenistiska inslag som kom att påverka det inhemska guldsmidet. Vårt mest praktfulla smycke från tiden är halsringen från Havor, Gotland, förmodligen tillverkad av en gotländsk guldsmed. Den är unik i Sverige men har motsvarigheter i Danmark och i Ryssland.

Under romersk järnålder och folkvandringstid (0–550 e Kr) dominerade guldimporten och utgjordes nästan bara av romerska guldmynt, såkallade aurei och solidi. Dessa nådde Norden på många sätt: genom fredlig handel, krigiska plundringar, som betalning för soldattjänst etc.

Under vikingatiden (800–1050 e Kr) strömmade silvermynt från det arabiska kalifatet och de västeuropeiska länderna som ett resultat av handelsfärder och av vikingarnas plundringar i Västeuropa. Silvermynten användes inte som mynt i vår mening utan deras värde bestämdes av deras vikt. Samtidigt bör-

jade under slutet av denna period inhemska prägling av mynt i Sverige.

Fynden berättar

Fynden av guld fördelar sig inte jämnt över Sverige. I vissa delar av landet har många fynd framkommit, i andra är de mer sparsamma eller saknas helt. Ekonomiska, sociala och kulturella olikheter är några anledningar till detta. Fynden har stor betydelse för kunskapen om det förhistoriska samhället och berättar om kontakter inom och utom landets gränser.

Föremålstyperna växlar också mellan landskapen beroende på från vilken period de kommer men även pga ekonomiska och sociala skillnader. Det vanligaste är såkallat betalningsguld i form av tenar eller spiraler som förekommer över hela landet. Romerska guldmynt finns främst i de östra delarna men är mycket sällsynta i de västra. Även smycken betraktades som betalningsmedel och många har därför standardiserad vikt. Man vägde med balansvåg och använde viktloд av brons. Guldfiggerringar har också fungerat som viktloд.

Sveriges största gulds katt

Timboholmsskatten är Sveriges största bevarade gulds katt. Den väger cirka 7 kg. Ringarna och tackorna har bestämda vikter, vilket visar att guld varit avsett att användas som betalningsmedel. Samhällseliten använde guld för att markera sin särställning. I förmögna gravar finner man figgerringar, armingar, hängen och pärlor. Både män och kvinnor fick med sig guld i graven.

KENT ANDERSSON

Ormhuvudringar.

Foto Ulf Bruxe, SHM Media.

Betalningsguld i form av spiraler. Foto Ulf Bruxe, SHM Media.

Har du ett skattfynd i byrålådan?

Historiska Nyheter handlar denna gång bland annat om spännande skattfynd med märkliga fyndberättelser. Allt som oftast har hittaren inte förstätt värdet av det funna och lagt det åt sidan för att kanske aldrig mera tänka på det. På det viset har mycket guld och silver och också andra historiskt värdefulla fornsaker blivit obeaktade, slängts bort, hängts på en rostig spik i en bod eller hamnat i en skrotlåda. Säkert har också många tyckt att de alltför sent insett att de gjort ett arkeologiskt betydelsefullt fynd och därför skämts och fortsatt att tuga om det.

Det finns ofantligt mycket positivt att säga om vår fornminneslag. Tack vare den kan vi nu i Guldrummet på Historiska museet visa skatter som internationellt bräcker det mesta av vad våra syster-museer i Europas övriga länder har att visa upp — och detta i vad som en gång var ett verkligt ekonomiskt och kulturellt utkantsområde. Men här fanns lagstiftare som kände sitt folk och därför skapade en lag som var oerhört fördelaktig för upphittaren. För att verkligen få in de historiskt värdefulla dokument som skattfynden utgör, beslöt man nämligen att upphittaren skulle få fulla metallvärdet för guld och silver utan att behöva dela ersättningen med någon annan och därtill ytterligare en åttondel, alltså oerhört mycket mera än vad en guldsmed skulle ha betalat.

Denna lag har nu 300 år på nacken och gäller i princip ännu i dag. Enda skillnaden mot förr är egentligen att föremålen i skattfynden nu ofta också har ett samlarvärde som staten måste ta hänsyn till vid beslut om inlösen. Bästa ersättningen får den som omedelbart och utan att själv försöka fullfölja utgrävningen anmäler fyndet till myndigheterna — polis, museum eller länsstyrelse — så att sakkunnig arkeologisk undersökning kan äga rum. Därför. Tveka inte att plocka fram de förmodade klenoderna ur gömmorna, berätta vad du vet om fyndomständigheterna och ge dig därmed möjligheten att på ett lösnande sätt bidra till att öka kunskapen om vår förhistoria.

JAN PEDER LAMM

Nordens guldålder

De arkeologiska fynden visar att en guldålder i ordets mest påtagliga bemärkelse inträffade i Skandinavien under 400-talet e Kr. Från ett romarrike i upplösning nådde strida strömmar av ädelmetaller upp till Norden. Västergötland fick sin så rikt beskärda del vid sidan av Öland och Gotland, Sveriges tre på forntidsguld rikaste landskap. Att folkvandringstidens västgötar, i jämförelse med gotlänningar och öläningar, ägde en utpräglad förkärlek för guldringar märker man av fyndens sammansättning: de senromerska mynten som överflödar på Öland och Gotland saknas nämligen nästan helt i Västergötland. Här tycks de ha smitts om till ringar och åter ringar — de flesta dock i form av mycket enkla spiraler, sk betalningsguld. Det låg status i själva formen. Kungar och stormän delade rituellt ut guldringar till dem de ville belöna eller vinna för sina syften. Gudarna liknade i detta hänseende människorna och sysslade också gärna med ringar, men för dem var tillgången obegränsad. Odens dvärgasmidda guldring Draupner hade till exempel egenskapen att var nionde natt drypa ifrån sig åtta lika goda ringar. Det var i en omgivning präglad av dessa föreställningar guldhalskragar smiddes och det finaste guldsmidet någonsin i vårt land tillkom.

Elegans och teknisk fulländning

Guldhalskragarna är smycken som är mäktigt imponerande genom sin elegans, sina proportioner och sin tekniska fulländning. De är formgivna på ett sätt som gör att man inte kan ta miste på dem på avstånd och de är också ytterst lämpliga för närstånden detaljgranskning genom sin myllrande ornamentik. De har varit lättare att bära än man kan tro eftersom de satts samman av ihålliga rör. Helt klart är att de är konstruerade på likartat sätt, medan ornamentiken fått individuell gestaltning.

Konstruktionen

Kragarna är uppbyggda av tre, fem, respektive sju rör som böjts i ringform och lagts över varandra så att diametern tilltar med varje rör. Kragarna är bredast nedtill där de vilade mot bärarens bröst, smalast i nacken. De består av två hälften med en förnande gängled baktill och öppnas framtill. Den vänstra kraghälfvens rör avslutas i gaffelspetsliknande ändar som går att skjuta in i den motsvarande kraghälfvens öppna rör. På den tre-ringade och den femringade kragen har en låsfjäder på en av rörspetsarna kunnat fatta grepp i ett hål i det rör den sköts in i

och därigenom fungerat som säkerhetslås.

Ornamentiken

Det går inte att kort och lättfattligt tolka ornamentiken men det är mer än sannolikt att varje pålodd figur intar sin på förhand klart bestämda position och att placeringen varit avsiktlig. Studerar man de enskilda motiven närmare finner man att de är ganska naturalistiskt utförda på den tre-ringade kragen, på vilken det finns 17 olika slags figurer, både människo- och djurfigurer och geometriska former. Sammanlagt finns 105 figurer på den tre-ringade kra-

gen. På alla kragarna finns också filigranornamentik av mera neutral art.

Den femringade kragens 24 olika figurer är betydligt mer stiliserade och uppträder till ett antal av 274 stycken. Påfallande är att så många av dem föreställer fåglar.

Den sjuringade Mönekragen har det största antalet figurer. Flertalet av dessa skiljer sig genom sin bandform från dem på de andra kragarna. Inom de två zoner som ligger närmast till höger om gängleden förekommer kragens kanske intressantaste delmotiv, små människofigurer som närmast för tankarna till en annan föremålsform, de sk guldgubbarna. Den ena föreställer en kvinna sedd i profil vänd till höger och med en lång hårfläta samt iförd en kjortel mönstrad med ringar. Ansiktet, en böjd arm och ett ben är graverade och tydligt framhävda, övriga detaljer är utförda i filigran. Den andra figuren förekommer i en högervänd och en vänstervänd version. En rund skiva i filigranteknik placerad mitt på kroppen antyder att det är fråga om en sköldbärare, alltså av manligt kön. Han förefaller att vara naken. På den sjuringade kragen finns sammanlagt 458 bilder av människor och djur, helt eller delvis utförda i filigranteknik. Filigran har också använts som dekor lindad kring kragens rör och på gängledsstiftets knappar som på hjässan har hakar och virvelmotiv utförda i denna teknik. Figurerna är inte slumpvis utplacerade men man har inte heller eftersträvat total symmetri. Sakerligen har varje figur genom sitt utförande och placering haft en för oss okänd mening.

JAN PEDER LAMM

Kvinnan på den sjuringade Mönekragen har lång hårfläta och kjol med mönster av ringar. Foto Christer Åhlin, SHM Media.

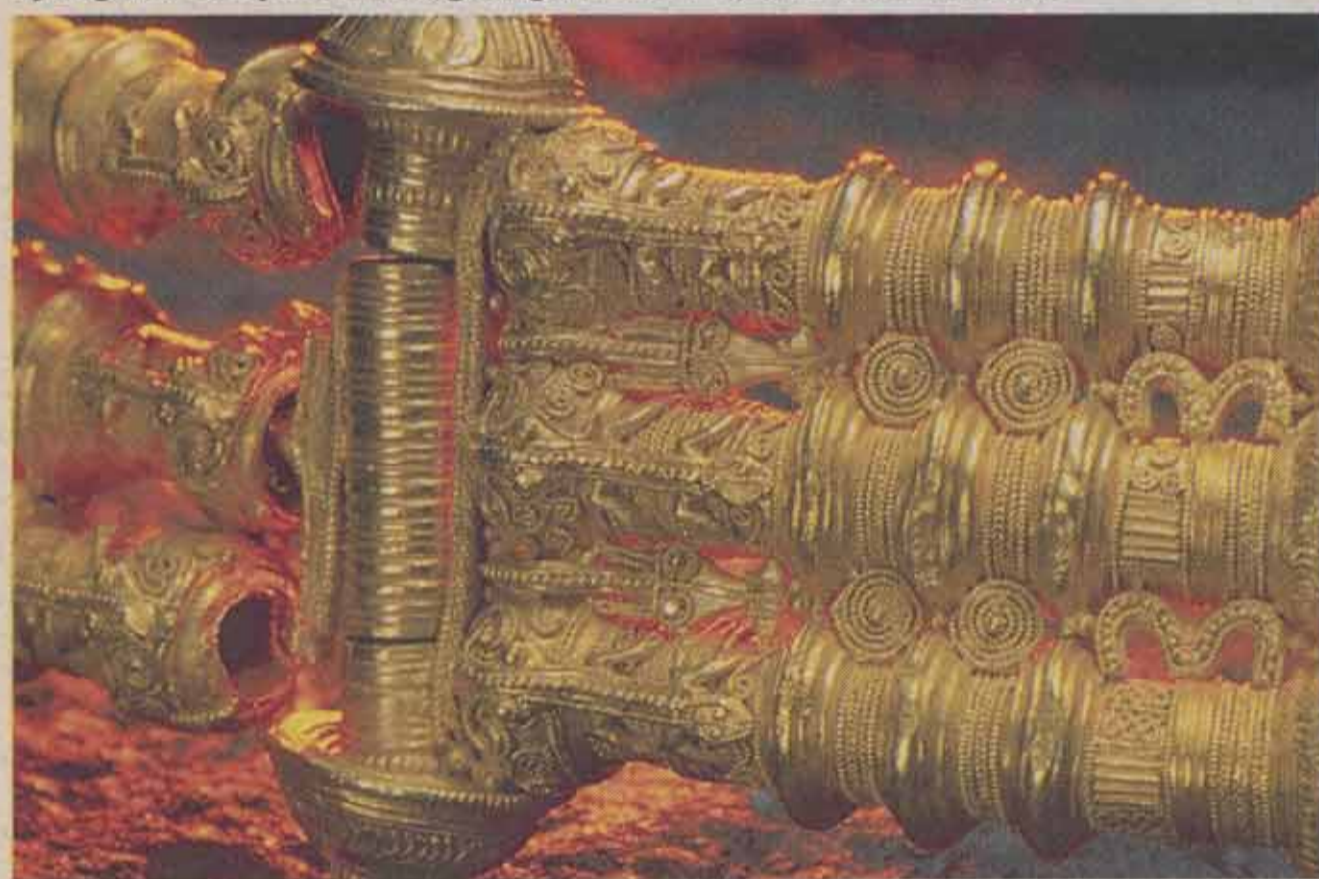
Detalj från Mönekragen. Foto Ulf Bruxe, SHM Media.

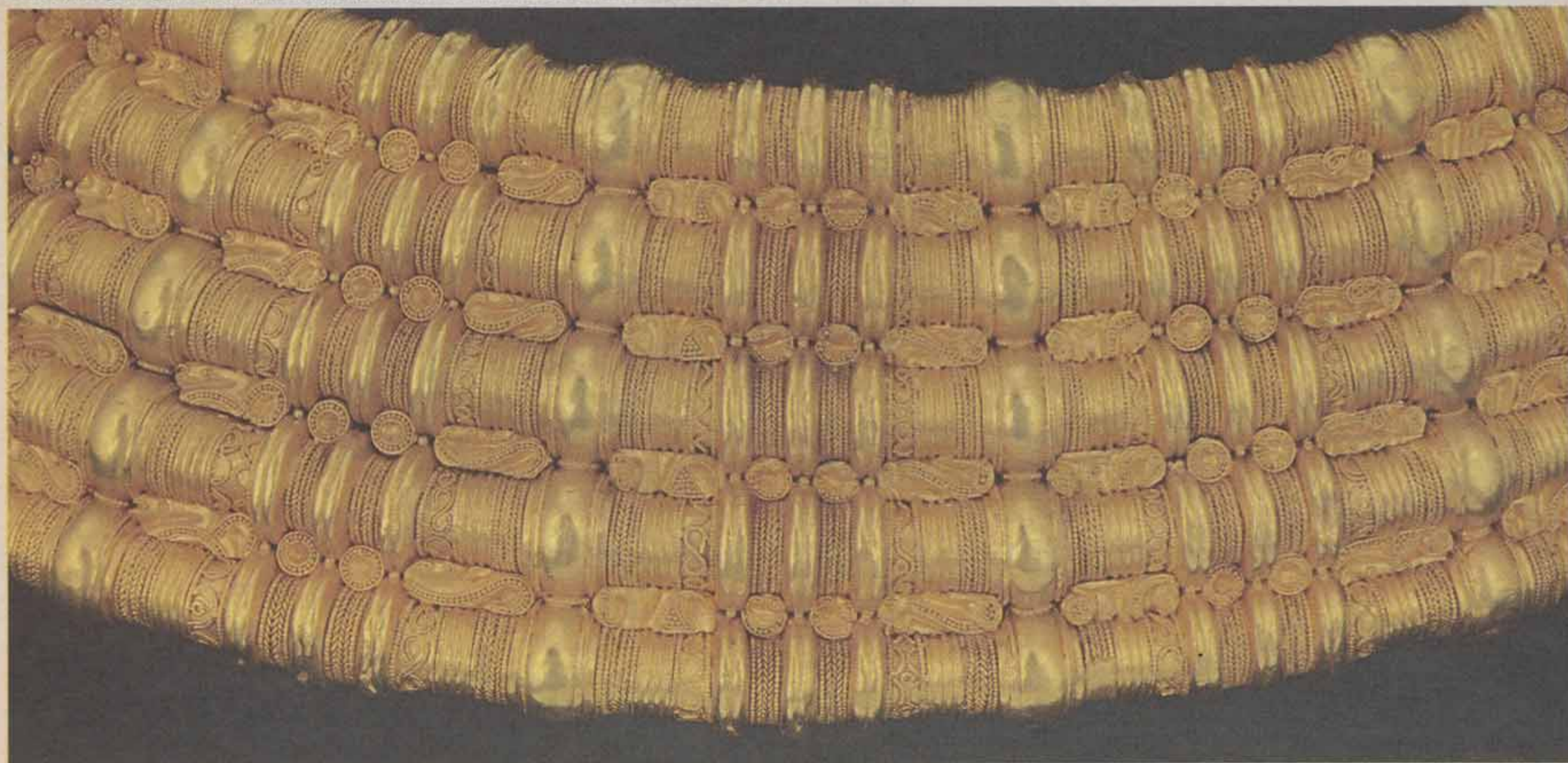
Ansiktsmasker och adoranter på Ällebergskragen. Foto Christer Åhlin, SHM Media.

Djurfigurer. Detalj från Ällebergskragen. Foto Christer Åhlin, SHM Media.

Den femringade guldhalskragen från Färjestaden, Torslunda socken, Öland. Foto Ulf Bruxe, SHM Media.

Guldhalskragarna

– så gick det till
när de hittades

Den treringade kragen från Ålleberg

De tre guldhalskragarna från folkvandringstiden tillhör våra svenska riksklenoder. Den första kragen, den treringade, kom fram en oktoberdag 1827 i slutningen av Ålleberg i Västergötland då hemmansägaren Gustaf Sandsjö (1802–1870) och inhysesmannen Lars Helgesson (1771–1830) höll på att bryta sten till ugnshällar. Johan Elias Sandsjö, född 1830, berättar om händelsen: "Jag hade en äldre broder, som tillsammans med en gammal avskedad soldat vid namn Helje gingo upp till Ålleberg för att gräva upp gärnsten, vilken skulle användas till en bakugn. Efter en stunds arbete hittade Helje något skinande föremål, som han stoppade i sin ficka. Då frågar min broder. "Vad hittade ni Helje?". Han svarar: "Det var väl ej annat än en mässingsbit". Sedan arbetet åter fortgått en stund, finner äfven min broder ett glimmande stycke. De betraktade nu hvad de funnit och trodde det vara guld, emedan det var så fint arbetat. De gingo då hem sedan de beslutat att fortsätta arbetet dagen efter och om de då funno något, gemensamt dela bytet. Egennyttan har ju i alla tider spelat en stor roll, detta visades även här. Dagen därpå gick Helje till Ålleberg tidigare än avtalat var och utan att tillsäga sin arbetskamrat. Då hittade han lika så mycket som de båda gjort dagen förut".

Enligt Johan Elias gjordes fyndet den 17 oktober, enligt en artikel i Skara tidning av kyrkoherde Johan Fredrik Mellin i

Hängsdala däremot den 22 oktober. I riksantikvariens nedan citerade skrivelse uppges att delarna hittades den 19 oktober resp 22 oktober. De vägde tillsammans 620 g.

Kyrkoherden trodde sig kunna identifiera fyndet som Albrekt av Mecklenburgs krona, förlorad i slaget vid Falköping år 1389.

Via länsstyrelsen i Mariestad skickades kragen till riksantikvariern Johan Henrik Liljegren i Stockholm som lät Kungl Myntet väga den och bestämma dess guldhalt. I Stockholm röntede den stor uppmärksamhet och blev 1828 avbildad i Magasin för Konst, Nyheter och Moder. I underdånigt utlåtande till Carl XIV Johan argumenterar riksantikvariern omständligt för att guldsmycket, "denna märkvärdiga forntids dyrbarhet" för K M och Kronans Samlingar måtte inlösas". Han berättar att han i hast satt ihop det i sex större stycken och med femton avfallna prydnader sönderbrutna föremålet i den ställning som delarna antyder att det haft i helt tillstånd. Han beskriver det som en "ringkrage", sannolikt av asiatiskt ursprung, som kommit till Norden under vikingatiden. Han understöder sin argumentation för inlösen med att "Fyndet" redan ådragit sig såväl utländske som inhemske forskares uppmärksamhet och att det är ett "Smycke af Serskild daning och beskaffenhet emot dem som i samlingarna redan förefinnes, och därjämte utmärkt genom sitt arbete och dyrbarhet. Det ger nytt stöd till verkligheten

om våra hävders uppgifter om våra förfäders rikedom och deras förbindelser med avlägsna folkslag och är därmed viktigt också för den allmänna historien. Han hemställer att inlösenbeloppet 185 dukater, 8 skillingar 1/2 runstycke (motvarande 1573 Rdr 19 öre Rmt) måtte tilldelas de bägge upphittarna att fördelas enligt deras egen överenskommelse. I Kungl brev av den 5 mars 1828 bifalles detta önskemål. Omräknat motsvarade inlösenbeloppet ca 100 000 kronor i dagens penningvärde.

Halskragen från Färjestaden

1860, 33 år senare, fick Liljegrens efterträdare riksantikvarien Bror Emil Hildebrand mottaga ett till Vitterhetsakademien adresserat paket från landskansliet i Kalmar län som be-

fanns innehålla halskrage nummer två, den femringade. I följebrevet beskrivs smycket som ett större diadem eller halsring, synbarligen av guld och med tvenne mindre därtill hörande bitar. Fyndets vikt sägs vara ca 52 lod. Det framgår att det för inlösen inlämnats av ägaren till hemmanet Färjestaden på Öland, handlanden John Melén. Den märkliga fyndhistorien skildras i artikeln *Hvad är det för skit som ligger der?* (sid 14).

I sitt långa utlåtande till kongungen, Carl XV, nämner riksantikvarien att han icke känner till något smycke av detta slag i något annat landsamlingar och att det därför är så mycket mera märkvärdigt att man redan en gång tidigare i Sveriges jord anträffat "*en dylik fornprydnad*", till form och arbetsätt så nära liknande den nu hembjudna, att man har skäl att antaga att de åtminstone utgått

Den tre-ringade kragen från Älleberg.
Foto Christer Åhlin, SHM Media.

från samma verkstad om de icke äro av samma hand förfärdigade. Det fastslås att för inlösen av smycket som väger 1 skålpund, 66 ort, 30 korn eller 53 3/8 dukater (707 g) erfordras ett belopp av 1749 Rdr 30 öre Riksmünt. Riksantikvarien säger: "Dess inlösning för Statens Museum får jag på det högsta tillstyrka, så mycket hellre, som detta fynd skulle komma att bliva främsta prydnaden bland alla forntidsskatter, där förvaras". Om smyckets kondition kan han berätta att "det är nästan fullkomligt oskadat, endast sex små fyllnadsornamenter äro bortfallna. Den nederstaringen har på några ställen blivit bucklad genom våldsamma slag, som lösbrutit tvenne bitar, vilka dock finnes i behåll och kunna fastsättas. Det är möjligt att bucklorna förorsakats av de redskap som begagnats när fyndet anträffades, men det synes

likväl sannolikare att skadan skett redan i äldre tid".

Bror Emil Hildebrand var vår förste i modern mening vetenskapligt skolade arkeolog och väl förtrogen med det dåtida fyndmaterialet, inom och utom Sverige. Han noterar att filigranornament och ansiktsmasker på de båda halskragarna liknar dem som förekommer på en del guldbrakteaters rörformiga hängöglor. Överensstämmelserna är så stora, att han vågar antaga att de unika halskragarna är samtida med brakteaterna och att de har ett gemensamt hemland. Han menar att de måste ha smitts i Orienten eftersom arbetet vittnar om grekisk konst. Han erinrar också om att de många romerska och bysantinska guldmynt som påträffats i svensk jord alla präglats under det 5:e århundradet och vittnar om att mycket guld då införts till Norden från Ori-

Guldhalskragen från Färjestaden.
Foto Christer Åhlin, SHM Media.

ten och Södern. Han antar – som han säger – på goda grunder att större delen av de guldarbeten, ”som hos oss ur jorden upptagas, och bland dessa även halskragarna, gjort sällskap med guldmynten”.

Den sjuvingade halskragen från Möne

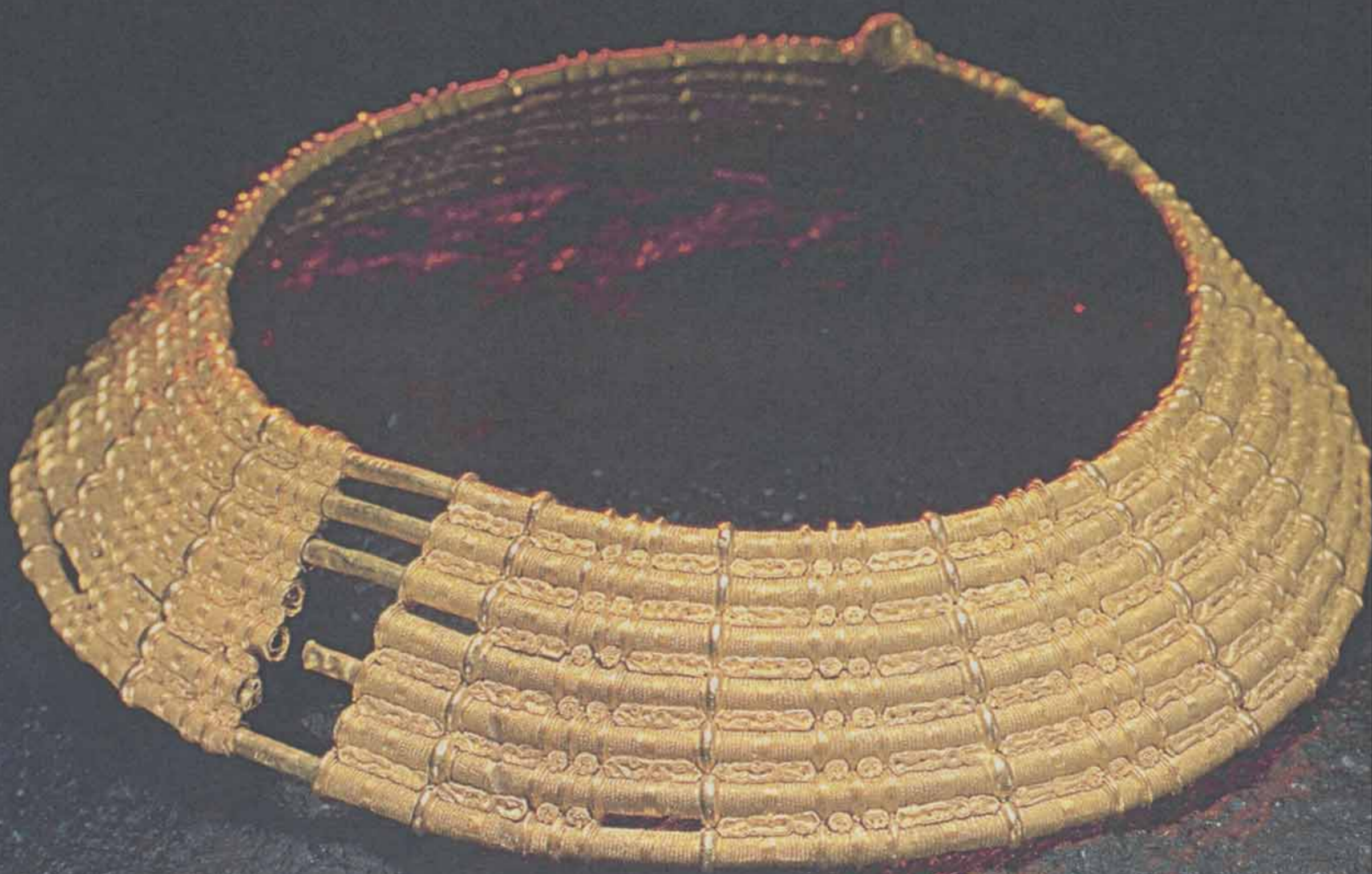
1864 hittades den tredje och största halskragen. Fyndet gjordes av torparen Johannes Andersson (1814–?) från Möne Yttergård på Möne bys ägor i Möne socken i Västergötland. Den vägde 1 skålpund, 93 ort, 10 korn (823 g). Inlösensumman var 2193 Rdr 47 öre Rmt, motsvarande ca 99 500 kronor. Då Hildebrand skrev sitt utlåtande om denna krage kunde han i stort sett utnyttja formuleringarna från 1860. Slutomdömet var emellertid att denna krage i prydlighet och värde övergick

de två andra. Av protokollen framgår att fyndet gjordes till följd av laga skifte på en uppodlad skogsmark omkring 1000 alnar från Möne by och kyrka. Fyndet gjordes djupt nere i ett ”stenrör” (röse?) över vilket en stenmur uppförts ca tio år dessförinnan. Nu skulle muren flyttas och därvid borttogs även röset.

Detta är vad vi med ledning av arkivaliska källor vet om när, var och hur de tre guldhalskragarna påträffades och vilka personer som fann dem. Det finns andra mera fantasibetonade versioner. Säkerligen skulle det gå att genom släktforskning få veta mera om vad som hände dem som fick inlösenpengarna. Kanske var det fler än Johan Elias som skrev minnesanteckningar!

JAN PEDER LAMM

Den sjuvingade Mönekragen.
Foto Christer Åhlin, SHM Media.

Hvad är det för skit som ligger der?

Rubrikens kraftladdade men föga belevade utrop blyxtbelyser och förevigar själva upptäcktsögonblicket för Ölands främsta forntidsfynd, den femringade guldhalskragen – ett förunderligt praktisktmycke från folkvandringstiden. Fyndet gjordes en sommardag 1860 av 15-åriga Johan Peter Petersson som då tjänte som dräng på Färjestadens gård hos handlanden John Melén. Situationen finns dokumenterad i ett protokoll av den 6 januari 1861 vid sockenstämma i Torslunda församling och i domboken för Ölands södra mot, daterad den 7 maj vid sommaringet i Färjestaden 1861. Vi skall i det följande få ta del av flera olika utsagor om vad som egentligen hände då fyndet gjordes.

Personrevy

Tre personer gjorde anspråk på att själva eller samtidigt ha gjort fyndet och därmed ha rätt till de 1749 Rd 30 öre Riksmünt som utgjorde det laga inlösenbeloppet enligt fornminneslagen.

De i målet inblandade presenteras i prästbetyg utfärdade av pastor Carl Lidbom i Torslunda församling:

Anders Jonsson, statdräng i Färjestaden, född i Långemåla 1816 7/9, är ärlig och välfrejdad. Han är gift och har 4 barn, samt är stadd i torftiga omständigheter. Mig veterligen är han icke förklarad omyndig. Johan Peter Petersson är född i Thorlunda 1845 4/6 samt har fört en ärlig och oklandrad vand. Såsom i barndomen fränfallen har han blifvit uppfostad af församlingens fattigvård och är således alldeles utfattig. På församlingens begäran har Ordföranden i Sockennämnden f.d. Nämndemannen Johannes Nilsson i Björnhofda nyligen blifvit förordnad till hans förmyndare. Erik Gustaf Petersson, son af förrymde statdrängen Peter Magnus Petersson, är född i Resmo socken 1847 2/2 och mot hans vand är mig ingen anmärkning bekant.

Första förhöret

Den 6 januari 1861 samlades ledamöterna i sockenstämman i Torslunda församling på uppmaning av kronofogden för att genom förhör med de inblandade inhämta upplysningar om vilken eller vilka personer som sommaren dessförinnan hittat guldhalskragen och därigenom inskaffa beslutsunderlag för hur inlösenbeloppet skulle fördelas. Vid sockenstämmans början anmodade ordföranden den eller de, som gjorde anspråk på lösesumman att framträda och framställa grunderna för sina anspråk. Protokollat lyder:

"Då framträdde Gossen Johan Peter Petersson i Thorlunda, på 16e året gammal, och Gossen Erik Gustaf Petersson i Björnhofda, nära 14 år gammal, och uppgäfvu sammanstämmande, att Johan Peter Petersson, som förtidna sommartjente hos Handl. Hr. J. Melén i Färjestaden under det han var sysselsatt med utförande af gödsel eller skulle gå till de vagnar, som till detta arbete nyttjades, helt nära ladugårdshuset, alldeles ensam först blef varse de då af någon tillfällighet blottade kanterna af smycket, genast försökt upptaga detsamma med händerna, men då detta icke lyckades, tog en sten och böjade derpå, hvarunder Gossen Erik Gustaf Petersson tillkom och emottog ett par bitar av smycket, hvilka avsgos vid böjningen. Då de begge gossarne icke förmådde upptaga smycket, kallade Erik Gustaf Petersson till hjälp Arbetskarlen Anders Jonsson, som var nära vid stället, och med hans tillhjälp lyckades det slutligen för dem att upptaga smycket; hvilket Anders Jonsson då tog och straxt derefter aflemnade till Herr John Melén – Gossarne förmanades flera gånger att tala sanning, och vidhöll sina uppgifter. – Handlanden Herr John Melén som inlemnade fullmakt af Anders Jonsson att bevaka hans rätt och utföra hans talan, bestred dessa uppgifter och påstod att Anders Jonsson på samma gång som Johan Peter Petersson... aldrig sett smycket, och borde erhålla åtminstone halfva lösen derfor. Johan Peter Peterssons förmyndare, förutvarande Nämndemannen Johannes Nilsson i Björnhofda, påyrkade deremot för myndlingens rätt. Den öfriga församlingen hade icke några säkra upplysningar att meddela. Begge parterna åberopade Inhyesmannen Lars Danielsson i Dörby af Norra Möckleby socken såsom det enda åsyna vittne, som finnes att tillgå, men han var icke wid Sockenstämman närvarande.

Både den öfriga församlingen, Herr Melén och Johannes Nilsson

fortsätter på sid 15

Valdemars-skatten

"Sen han skinnade staden och landet till rot så de fingo därför aldrig bot. Outsägeligt silver och guld han där fick, Gud fogade så att allting förgick som han velat till Danmark föra; då för det som man nu skall höra vid Tyuste skär uppå en sten, där blev både skepp och gods igen och alla de i skeppen voro inne."

Så berättas i den svenska rimkrönikan i den sk Förbindelsedikten från mitten av 1400-talet om den danske kung Valdemars hemfärd sedan han 1361 erövrade Gotland och utkämpat slaget vid Visby. I Tjusts skärgård förläste skeppen med man och allt, inklusive det guld och silver Valdemar utkrävt av gotlänningarna. Mer får man

inte veta här. Senare krönikor och sägner är betydligt utförligare.

Mest detaljerad är Hans Nielsson Strelows *'Cronica Guthilandorum'*, som gavs ut 1633. Hans pålitlighet är dock mycket omstridd. Här sägs att Valdemar samlade "ett outsägeligt byte och rov" och kom överens med Visbyborgarna att de skulle få behålla sina gamla rättigheter om de inom tre dagar fyllde tre stora ölkar, uppställda på torget, med silver. "Och alla bar frivilligt ut (ty de hade mycket gods av silver och guld nedgrävt, och förvarat i muren), och fyllde dem samma dag."

Kung Valdemar berövade också, heter det, alla kyrkor och kloster deras silver och guld och ädelstenar, "och från Vårfrukyrkan de två karbunkelstenarna som satt i muren, som platsen i muren ännu vittnar om, vilka sken om natten så klara

som solen om dagen." I äldre tider var man av den uppfattningen att det fanns röda ädelstenar, som i mörker kunde lysa som brinnande kol; dessa stenar kallade man karbunklar.

Han lade också beslag på kyrkklockorna. Det bekom honom dock illa", berättar Strelow vidare, för när ett av hans skepp kom till Karlsöarna sjönk det med *"Top oc Tafuel"* och alla dyrbarheter han låtit ta från kyrkor, kloster och borgare. I senare sägner talas det om hur karbunklarna ännu lyser i vattnet.

Denna kung Valdemars skatt är så etablerad i medvetandet och har fångslat sinnena så, att man ännu i sen tid har haft stor slagna planer på att söka efter den. 1933 fick bröderna Gunnar och Gustaf Hall från New Jersey i USA länsstyrelsens tillstånd att söka efter skatten. Projektet bar det ståtliga namnet *"The Hall Baltic Expedition"*. På 1950-talet fick en annan skattsökare tillstånd. Han började faktiskt dyka men utan påtagliga resultat. 1960 var det dags igen, då *"Näringslivets Filmbyrå AB"* skulle söka efter vraket med hjälp av moderna metoder och dokumentera med TV-kamera. Inte heller denna gång blev det något resultat.

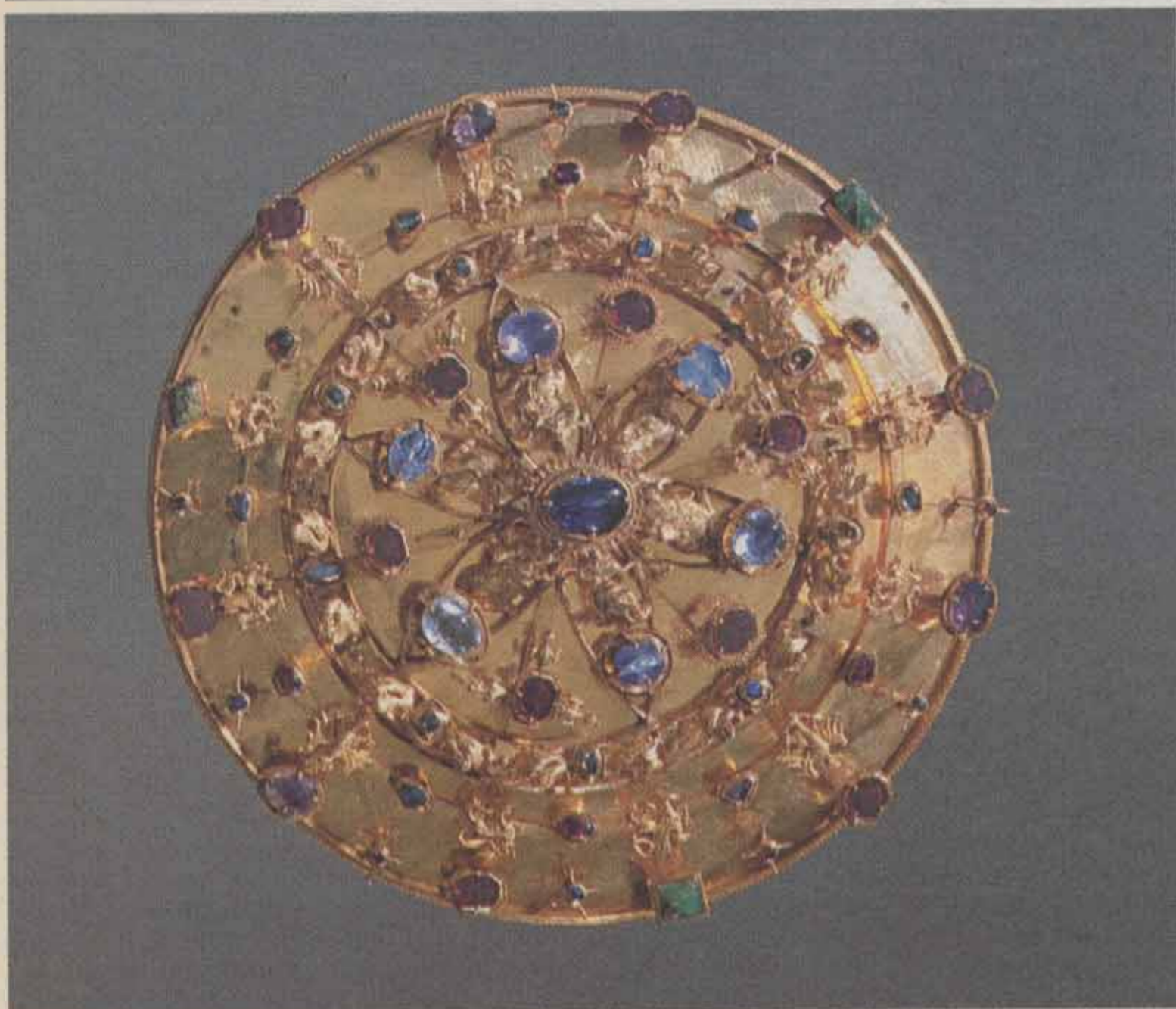
De bevarade samtida uppgifterna om Valdemar Atterdags Gotlandsföretag är mycket sparsamma. Den danske Själlandskrönikan från 1360-talet nämner dock att han tog oräkneligt byte av silver, guld och annat men ingenting om något skeppsbrott. Sannolikt bygger de utförligare 1600-talskrönikorna på nu försvunna uppgifter och det är inte omöjligt att de rymmer en kärna av sanning.

GÖRAN TEGNÉR

Teckningar Lennart Thorstensson

Ålfiskarens gyllene fångst

Motalaspännet. Foto Bengt A Lundberg, RAÄ.

Bergsmannen Gabriel Gabrielson fiskade till husbehov. Tidigt på morgonen den 4 september 1818 vittjade han sin rev. Den oväntade fångsten var av ett slag som bara har sin motsvarighet i folksagorna. I den högst levande samlingen av svartblanka slingrande ålar glimmade det till av guld och klart lysande ädelstenar. Vad han fått upp var ett spänne i renaste guld, dubbelt så stort som en CD-skiva, smyckat med ett myller av gåtfulla bilder och stora färggnistrande ädelstenar.

Som den rättskaffens man han var, visade han sin skatt för myndigheterna, vilket ledde till att staten löste in fyndet för 166 dukater, 1 riksdaler, 12 skilling och 8 rundstycken specie, ett ansevärt belopp som dock på intetsätt svarade mot föremålets verkliga värde.

En klenod

Den mödosamt framräknade och föga avrundade lösesumman antyder att Gabriel Gabrielson ersattes för föremålets metallvärde. Sannolikt var han tillfreds med detta och ingen var riktigt medveten om vilken skatt han funnit. Idag, nära två sekler senare, räknas spännet internationellt som en av de förnämsta representanterna för 1300-talets juvelerar-

konst. I utländska praktband om medeltida guldsmede intar spännet en hedersplats men i vårt eget land har intresset märkligt nog varit förvånansvärt svalt.

Parisiskt hantverk?

Ålfiskarens gyllene fångst är ett cirkulärt bröstspänne av unik dimension. Det kallas något oegentligt Motalaspännet. Fyndplatsen ligger långt från Motala – i Kimstad strax norr om Norsholm mellan Norrköping och Linköping. Men det plockades upp i Motala ström som via Roxen och Boren sammanbinds Glän med Vättern.

Nationalistiska forskare sökte till en början göra det till ett svenskt arbete, vilket dock snart modifierades till "svenskt eller tyskt arbete", en bestämning som efterhand flyttats ännu längre i sydvästlig riktning mot Frankrike. Både Aron Andersson och Ronald W Lightbown har under senare decennier pekat mot parisiska verkstäder. Dessa nådde under tidigt 1300-tal stor ryktbarhet för sin hantverksskicklighet och estetiska medvetenhet.

Safirer, rubiner, smaragder
Spännet består av en lätt konvex skiva vars centrum markeras av en stor djupblå safir i rik

infattning, placerad på ett stift som höjer upp den över basplanet. Safiren bildar utgångspunkt för en stiliserad rosettform med sex spetsövala kronblad, alla med mindre och ljusare safirer och mellanställda planslipade rubiner. I tre koncentriska cirklar utanför rosetten har smaragder och ametister applicerats. Ett 60-tal tomma stift antyder att där suttit pärlor som alla är förlorade. Mellan stenarna finns gjutna guldfigurer, djur och fabelväsen, några med människoliknande drag. De på rosettens kronblad trakterar stråkinstrument.

En stormans spänne?

Det tjänar inte mycket till att spekulera över hur spännet en gång hamnat i Motala ström. Ingen vet heller vem som burit det. Några forskare har visat på liknande spännen på samtida biskopsbilder medan andra betonat dess profana karaktär och med rätta framhållit att det faktiskt saknar all kyrklig anknytning. Speciellt den yttre cirkelns gripar och fläktä örnar har en otvetydig feodalt heraldisk prägel, som gör det troligt att ägaren är att söka bland landets profana stormän.

LENNART KARLSSON

Hvad är det...

ansågo bäst, att rätta förhållandet måtte vid Häradsrätten utredas så vida icke godvillig förening kunde träffas och lösesumman delas mellan de uppgifne upphittarne, som alla äro utfattige, men genom denna hjälp kunde blifva bergade. En sådan godvillig uppgörelse ansågs af alla de närvarande önskvärd och billig, hvarvid dock Herr Melén bestred gossen Erik Gustaf Petersson all delaktighet i lösesumman, hvilken han föreslog till lika fördelning mellan Anders Jonsson och Johan Peter Petersson. Gossen Erik Gustaf Petersson, hvars fader rymt bort för många år sedan, hade ingen målsman närvarande; men många af församlingsboerne ansågo rättvisa och billighet fordra, att äfven han skulle få sin andel af lösesumman, så vida gossarnas berättelse befunnes fullt sanningsenlig. – Några vidare upplysningar om saken kunde icke vid Sockenstämman inhemtas."

Inför justeringen av protokollet hävdade Johan Peter Peterssons förmyndare, Johannes Nilsson, att han med hänsyn till vittnesmålen måtte mot borgen för myndlingens räkning få uppbära hela lösenbeloppet intill dess övriga inblandades rätt att utfå större eller mindre del av beloppet fastställes. Detta yrkande bifölls av sockenstämman den 13 januari 1861 och av landskansliet i Kalmar den 25 februari samma år. På kansliet hade man då också tagit del av Lars Danielssons i Dörby vittnesmål för pastor Israel Alqvist i Norra Möckleby den 19 januari. Härav framgår att "nemde Lars Danielsson icke kunde bestämt säga, antingen Johan Petter Pettersson eller Arbetskarlen Anders Jonsson först blifvit smycket varse, emedan då han fattade uppmärksamhet dervid dessa båda voro närvarande, men det uppmärksammade han, att Johan Petter Pettersson innan det var upptaget kastade en sten på detsamma, hvarmedelst bitar derpå afslogos, hvarvid han genast erhöll den varning af Anders Jonsson att icke fördärfva det, det måtte vara hvad som helst, som för dem båda då var obekant. Derpå upptog Anders Jonsson en vass sten och lossade det från sitt ställe och upptog detsamma. Gossen Erik Gustaf Pettersson kom först till stället sedan smycket allaredan var funnet".

Kronofogde C.M. Siljeström ansåg i en skrivelse av den 21 januari om detta vittnesmål att de delvis stod i uppenbar strid med gossarnas vid sockenstämman avgivna vittnesmål. För sin egen del kunde han "ej finna annat än att dels Lars Danielsson ankom till stället först sedan hittningen redan var verksteld, i följd hvaraf han måste sakna kännedom om förhållandet i de första ögonblicken och dels att begge gossarne Johan Peter Pettersson och Eric Gustaf Pettersson utan all slags egen nytta uppgifvit sig såsom gemensamma hittare och icke å någondera sidan yrkat någon förmänsrätt framför hvarandra och att Anders Jonsson endast varit gossarne behjelpig för fyndets upptagande". Han hemställde därför "om icke den uppgifne ersättningssumman till hälften hvardera bör tilldelas de begge gossarne samt en förmyndare för Eric Gustaf Pettersson förordnas".

Inför rätten

Uppenbarligen missnöjd med sockenstämmans och landskansliets ställningstagande till förmån för Johan Peter hade Erik Gustaf anmält sig till länsstyrelsen som smyckets upphittare. Vidare ansåg sig Anders Jonsson, som räddat kragen från ytterligare stenkastning, minst lika berättigad till lösesumman som smådrängarna och hade därför uttagit stämning på dessa genom deras förmyndare Johannes Nilsson och Lars Andersson. Förhandlingarna inför häradsrätten ägde rum på sommaringet i Ölands södra mot den 7 maj 1861.

Anders Jonssons version

I stämningen hävdade Anders Jonsson sig själv som den verkliga upphittaren av guldsmycket. Han hävdade också bestämt att Johan Peter "icke förr tillkom, än sedan jag varseblifvit smycket och äfven obemärkt bemäktigat sig några små delar deraf, säkert i den tanken att dölja det, emedan han ej utan stränga tillsägelser, lemnade dem". Även Erik Gustaf anklagar han för att ha försnillat smärre avfallna stycken. Också Erik Gustafs förmyndare hade stämt Johan Peter och hävdat sin myndlings rätt till en del av lösenbeloppet. Som kärande i målet ingav Anders Jonsson följande berättelse: "då jag vid tillfället var sysselsatt med avlastandet av ett lass sten, varseblev jag, på den plats jag stod, något av smycket, och för att närmare undersöka vad det var, bortskrapade jag med den ena foten, den jord som för övrigt betäckte det då i detsamma Johan Peter Petersson varseblev det, och utropade "vad kan det där vara", samt fattade en sten och, oaktagat min tillsägelse, att icke bry sig därom utan låta mig som hittat det, först upptaga det och bortslög några bitar därav, vilka han sönderbröt och till en del överlämnade till Eric Gustaf Petersson som tillkommit".

Johan Peter Peterssons version

Johan Peter Petersson bestred Anders Jonssons version och gav själv följande: "Vid tillfället var han sysselsatt med att köra sten vid

fortsätter på sid 16